

ALICJA SUMOWSKA *

 <https://orcid.org/0000-0003-0510-7395>

MARCIN SUMOWSKI**

 <https://orcid.org/0000-0001-8012-1627>

ORDYNACJE DLA SŁUŻBY DZWONNEJ
KOŚCIOŁA ŚWIĘTOJAŃSKIEGO W TORUNIU
Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU

Abstract

Ordinations for the Bell-Ringers
of St John the Baptist and St John the Evangelist Church in Toruń
from the First Half of the Sixteenth Century

This article provides a source edition of two instructions for ringing bells at St John the Baptist and St John the Evangelist Church in Toruń (Thorn). The sources come from the collection of archival files related to the history of this church, kept in the State Archives in Toruń. They date back to the first half of the sixteenth century. The authors attempted to establish the purpose of writing down the presented ordinations, characterized the church servants that appear in the source material and examined their duties regarding bell ringing. The article also examines the fees paid for ringing bells during church services and the associated remuneration for bell-ringers. Moreover, particular attention was paid to the liturgical calendar of the parish of St John the Baptist and St John the Evangelist Church in Toruń.

Keywords: source editing; St John the Baptist and St John the Evangelist Church in Toruń; church bells; bell-ringers; church servants; liturgical calendar; late Middle Ages

---

* Muzeum Okręgowe w Toruniu

 a.sumowska@muzeum.torun.pl

** Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 m.sumowski@umk.pl

Nadesłany 22.05.2021; Nadesłany po poprawkach 8.10.2021; Zaakceptowany 10.10.2021

Codzienne funkcjonowanie późnośredniowiecznej parafii jest jednym z kluczowych problemów z zakresu miejskiego życia religijnego. Dobrym źródłem do badań nad tym zagadnieniem są materiały o charakterze rachunkowym. Szczególnie bogata pod tym względem jest parafia św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu, dla której zachowały się zarówno wykazy czynszowe, jak i rejestry przychodów i wydatków, pochodzące z okresu od pierwszej połowy XV do drugiej połowy XVI w. Obecnie trwają prace nad przygotowaniem edycji tego bogatego zasobu¹. Część analizowanych rachunków ma formę sporządzonych w XIX w. fascykułów, powstałych przez połączenie ze sobą różnych składek². Zapewne dlatego wśród materiału rachunkowego znalazły się także dwie karty z instrukcjami dotyczącymi bicia dzwonów w kościele. Są one tematycznie powiązane z pozostałymi źródłami, ale nie stanowią materiału ściśle rachunkowego. Choćby z tego powodu warto poddać je odrębnej analizie. Źródła te, jak niewiele innych, dają ponadto wgląd w funkcjonowanie służby kościelnej³.

Prezentowane ordynacje stanowią część dwóch jednostek archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu w zespole Kościoł św. Jana. Pierwsza z nich (aneks I) stanowi część sygn. 9, została doklejona

---

¹ Zob. Alicja SUMOWSKA, Marcin SUMOWSKI, *Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes*, [in:] *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2019. Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsmethoden*, hrsg. v. Helmut FLACHENECKER, Krzysztof KOPÍŃSKI, Janusz TANDECKI (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, Bd. 10), Toruń 2019, s. 125–146.

² Zob. Alicja SUMOWSKA, Marcin SUMOWSKI, *Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Uwagi źródłoznawcze*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 58: 2020, s. 231–251.

³ Dobry materiał porównawczy w odniesieniu do służby dzwonnej stanowią ordynacje gdańskie z kościoła Mariackiego z 1389 i 1463 r.: Christofer HERRMANN, *Kirchenordnung der Danziger Marienkirche von 1389*, [in:] *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, bearb. v. Christofer HERRMANN, Edmund KIZIK, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 195–204; Eberhard BÖTTICHER, *Historisch Kirchen Register der grossen Pfarckirchen in der Rechten Stad Dantzig S. Marien oder von alters Unser Lieben Frawen genant, auß allen derselben Kirchen Büchern und andern Chroniken und alten Schriften zusammen getragen*, [in:] *ibid.*, s. 361. Warto zwrócić też uwagę na regulację dotyczącą tamtejszego szpitala św. Gertrudy z 1451 r.: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,27/5, k. 188v–189r. Zob. Wiesław DŁUGOŁĘCKI, *Przyczynki do dziejów szpitali gdańskich w średniowieczu*, *Studia Historica Gedanensia*, t. 11: 2020, s. 94. Por. znacznie bogatsze materiały dla okresu nowożytnego: Edmund KIZIK, *Koszty użytkowania dzwonów w Gdańsku i terytorium wiejskim miasta w XVII i XVIII wieku*, [in:] *Odlewnictwo w Polsce. Materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2007, s. 155–162. Zob. też ustalenia dotyczące dzwonnika w kościele parafialnym w Reszlu: *Das Rößeler Pfarrbuch. Aufzeichnungen der Kirchenväter an der Pfarrkirche zu Rößelin den Jahren 1442 bis 1614*, hrsg. v. Georg MATERN, Annelise BIRCH-HIRSCHFELD, Braunsberg 1937 (dalej cyt. *Das Pfarrbuch*), s. 11–13.

do k. 35 w składce zawierającej czynsze z kościelnej wsi Siemoń. Jej datację można ustalić na podstawie duktu pisma wityryka Caspara Schottdorffa, urzędującego w latach 1509–1520⁴. Druga (aneks II) należy do sygn. 10, została wszyta w ostatniej składce (k. 121r–123v). Zasadnicza część tej ordynacji jest niedatowana. Źródło zawiera jednak późniejsze dopiski dokonane ręką wspomnianego Schottdorffa, opatrzone datą 7 III 1513 r. Określenie czasu spisania głównej części tekstu umożliwia pośrednio załączony do niego wykaz świąt. Rozpoczyna go Wielkanoc wpisana między dniem św. Ambrożego (4 kwietnia) a św. Jerzego (23 kwietnia). Takiemu układowi kalendarza, wśród lat najbliższych omawianym dopiskom, odpowiada rok 1511 (Wielkanoc 20 kwietnia) i 1512 (Wielkanoc 11 kwietnia). Być może na ten okres należy więc datować główną część źródła. Jednak użyte w ordynacji określenie „alde ordenunghe” może sugerować, że mamy do czynienia z przepisaniem wcześniejszego wykazu, a nie bieżącą listą. Dodatkowe wątpliwości wzbudza także nieprawidłowa kolejność kilku następujących po sobie świąt. Pisarz wpisał kolejno wspomnienia: Narodzenia Jana Chrzciciela (24 czerwca), Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (2 lipca), Piotra i Pawła (29 czerwca), Dziesięciu Tysięcy Męczenników (22 czerwca), Małgorzaty (13 lipca). Dlatego trudno precyzyjnie datować źródło, opierając się tylko na wykazie świąt.

Poza przepisami wynikającymi z prawa kanonicznego bicie w kościelne dzwony regulowały zarządzenia władz miejskich⁵. Toruńska rada podjęła tego rodzaju decyzje w 1451 r. w odniesieniu do pogrzebów⁶. Za dzwonienie służbie dzwonnej płacono 3 szelągi, z czego dzwonnik otrzymywał jeden, a jego

⁴ Lata urzędowania na podstawie wpisów w rachunkach kościoła: 30 VII 1509 – wybór na wityryka, zob. Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 3; 27 II 1520 – wybór nowego wityryka na jego miejsce, zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. [0r]. Ręka zidentyfikowana na podstawie wpisów w pierwszej osobie, występujących w tych rachunkach, zob. np. APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 25. Zob. biogram: Krzysztof MIKULSKI, *Schottdorff Casper*, [in:] *Toruński słownik biograficzny*, t. 7, red. Krzysztof MIKULSKI, Toruń 2014, s. 197–198.

⁵ O dzwonach w kościołach toruńskich w średniowieczu zob. Waldemar ROZYNKOWSKI, *Dzwony średniowiecznego Torunia*, [in:] *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tą rocznicę ulania wielkiego Tuba Dei spisane*, red. Tomasz JAWORSKI, Marek NASIENIEWSKI, Krzysztof PRZEGIĘTKA, Toruń 2001, s. 23–50; Waldemar ROZYNKOWSKI, *Funkcje sakralne dzwonów w średniowieczu – na przykładzie diecezji chełmińskiej*, [in:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”, zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku*, red. Katarzyna KLUCZWAJD, Toruń 2003, s. 11–19. Por. Janusz HOCHLEITNER, *Funkcje średniowiecznych dzwonów jako przejaw procesu sakralizacji przestrzeni kulturowej*, *Studia Warmińskie*, t. 37: 2000, s. 179–192.

⁶ *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*, hrsg. v. Albert VOIGT (Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 13), Thorn 1904 (dalej cyt. *Thorner Denkwürdigkeiten*), s. 70.

pomocnicy 2 szelągi. Praktykę opłat na rzecz kościoła notują z kolei źródła rachunkowe. Na początku XVI w. za dzwonienie na pogrzebach dużym dzwonem płacono 6 grzywien, a dzwonem niedzielnym 3 grzywny⁷. W rachunkach notowano też niższe opłaty za dzwonienie, określane jako „puls/polsze”, które prawdopodobnie dotyczyły wspomnienia za zmarłego. Różnicowano je na „pulssen gros und klein”. Takie opłaty za dzwonienie niedzielnym dzwonem („suntagis glacke, domenickale”) wynosiły 40 szelągów⁸. W 1520 r. zanotowano zaś opłatę za „polsze” dużym dzwonem w wysokości 1,5 grzywny i 4 skojców⁹. Źródła notują także mniejsze kwoty określane jako „schlecht puls”, wynoszące 5 szelągów¹⁰. Podobne stawki znane są dla filialnego kościoła św. Wawrzyńca w drugiej połowie XV w. Opłata na rzecz świątyni wynosiła 5 szelągów, a dzwonnik i kapłan otrzymywali jeden szeląg¹¹. Finansowe uregulowanie służby dzwonnej z pewnością było istotnym celem spisania prezentowanych ordynacji.

Źródła te pozwalają przyrzeć się różnym kategoriom służby kościelnej związanej z biciem w dzwony¹². W pierwszej kolejności należy wymienić dzwonników. Zgodnie z zarządzeniem rady miejskiej z 1401 r. stanowisko to przyznawano nie dłużej niż na rok¹³. W 1445 r. był nim wymieniony imiennie Michael¹⁴. W 1460 r. otrzymał je zaś Johann Freyentadt¹⁵. Z kolei pełniący tę funkcję Petros został imiennie odnotowany w 1500 i 1501 r.¹⁶ W późniejszym

⁷ APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 2. W drugiej połowie XV i pierwszej połowie XVI w. za dzwonienie na pogrzebie („gelewte”) płacono od 2 do 5 grzywien. Zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 79–82; APT, Kościół św. Jana, sygn. 7, k. 19v, 20r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 57r, 57v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 2v, 3r. Por. stawki w Gdańsku w drugiej połowie XIV w.: Ch. HERRMANN, op.cit., s. 199–200.

⁸ APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 94, 97, 100, 102, 104–106; APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 19v–20v.

⁹ APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 106.

¹⁰ APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 20r.

¹¹ APT, Kat. I, nr 626/1/2: „Item wer do begeret, das men em mit der newenn groszen glockin sal lewtenn, der szal der kirchenn 5 schill. unnd dem glockener und dem prister 1 schill. gebenn”; APT, Kat. I, nr 626/1/3: „Item wer do begeret, dad men em mit der newen grosten glacke sal lewten, der sal der kirchen 5 schill. undee dem glockener, dem prister 1 schill. geben”. Na marginesie warto dodać, że cytowane źródła wspominają o nowym dzwonie w tym kościele, zwanym Maria. Por. W. ROZYNKOWSKI, *Funkcje sakralne*, s. 13.

¹² Szerzej na temat służby kościelnej w miasta niemieckich zob. Arnd REITEMEIER, *Pfarrkirchen in der Stadt des späten Mittelalters. Politik, Wirtschaft und Verwaltung*, Wiesbaden 2005, s. 524–556.

¹³ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 27.

¹⁴ Andrzej RADZIWIŃSKI, *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, *Roczniki Historyczne*, R. 69: 2003, s. 176–178.

¹⁵ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 93. Por. wzmianki o dzwonnikach kościoła św. Jakuba w Toruniu: *ibid.*, s. 110, 130; W. ROZYNKOWSKI, *Dzwony*, s. 34.

¹⁶ APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 7r, 11v, 13r, 15r, 16v.

okresie w parafii świętojańskiej w Toruniu funkcjonował podział na stanowiska dzwonnika („glockner, oberster glockner”) i poddzwonnika („underglockner”). Dzwonnik regularnie występuje w rachunkach kościoła od 1500 r.¹⁷ Otrzymywał kwartalne wynagrodzenie (głównie w Wielkim Poście, na Zesłanie Ducha Świętego, św. Michała i Boże Narodzenie) w wysokości po ok. 4 grzywny, co łącznie dawało kwotę 16 grzywien rocznie. Płacono mu również za czynności związane z zegarem („vom seger”), być może za jego nakręcanie/ustawianie. Chodziło zapewne o obsługę zegara flisaczego z pierwszej połowy XV w. Mógł też otrzymywać część opłat pogrzebowych¹⁸ oraz pewne kwoty za różne czynności pomocnicze, takie jak noszenie świec¹⁹ czy renowację ksiąg²⁰. W pierwszej połowie XIV w. przewidziano dla niego 1,5 grzywny za troskę o lampkę w kościele („incedit et custodit lampadem”)²¹. Warto dodać, że w testamencie z 1521 r. Gedula Esken przewidziała dla niego 1 grzywnę rocznie²².

Zgodnie z omawianą ordynacją (aneks II) do obowiązków dzwonnika należało zapewnienie wyżywienia służbie dzwonnej. Według źródła jego zadania mógł wypełniać zakrystian („sacristarius oder oberster glockner”)²³. Potwierdzają to rachunki kościoła, w których od 1513 r. pojawiają się informacje o pobieraniu przez niego wynagrodzenia w kwocie przeznaczonej dla dzwonnika²⁴. Można przypuszczać, że w związku z tym troszczył się o sprzęty liturgiczne²⁵. Wzmianka na ten temat znalazła się w dopiskach do inwentarza filialnego kościoła św. Wawrzyńca. W 1511 r. dotychczasowy dzwonnik Albert oficjalnie przekazał sprzęty swemu następcy Thomasowi Wrzesznia, który rok później powierzył je Jacobowi, kolejnemu dzwonnikowi²⁶. Z zapisów wynika ponadto, że w stosunku do świątyni filialnej także przestrzegano rocznego okresu służby.

¹⁷ APT, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 72r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 51v, 58r–59v, 64r, 65r, 66r, 67v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 3r, 7r, 10v, 11v, 12r–13r, 15r, 16v, 27v, 28r, 29r, 30r–33r, 34r–35r, 37r, 38v, 39r, 40v, 41v, 42v, 43v, 45r, 45v, 47v, 48r, 49r–50v, 51v, 52r, 53v, 54r, 55r, 55v, 64r, 66r, 66v, 80r–81v, 85v, 86v, 87v, 88v, 90r, 94r–95r, 96v, 105r, 109v, 110r, 111v, 113r, 114r, 115r, 116r–117r, 118r, 125r.

¹⁸ Ibid., k. 3r.

¹⁹ Ibid., k. 7r, 16v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 67.

²⁰ APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 11v, 12r.

²¹ Tadeusz TRZEBIŃSKI, *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330. Uwagi o wydanych przez F. Prowego rejestrach czynszowych Starego Miasta Torunia z lat 1317 i 1322*, Toruń 1936 (odbitka z: *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 10: 1936, z. 5–6), s. 193; W. ROZYNKOWSKI, *Dzwony*, s. 34.

²² APT, Kat. I, nr 2981.

²³ Por. Ewa WÓLKIEWICZ, *Proletariusze modlitwy? Drogi karier, finanse i kultura materialna niższego kleru w średniowiecznej Nysie*, Warszawa 2020, s. 129–130.

²⁴ APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 53r, 54r, 55r, 56r, 56v, 63r, 63v, 64v, 65r.

²⁵ Podobny zakres obowiązków dzwonnika wynika z ordynacji kościoła Mariackiego w Gdańsku z 1389 r. Zob. Ch. HERRMANN, op.cit., s. 196–197.

²⁶ APT, Kat. I, nr 626/1/2.

Z kolei poddzwonnik występuje w rachunkach od 1516 r.²⁷ W 1518 r. na tym stanowisku wystąpił imiennie Stentczelaus²⁸. W 1520 r. poddzwonnika określono mianem „untter glockner ader kirchen diner”²⁹. Zapewne funkcjonował jednak również w okresie wcześniejszym, na wskazuje prezentowane źródło (aneks II). Najczęściej pojawiał się wraz z dzwonnikiem, od którego przejął obowiązki związane z zegarem („seger zcu stellen”). Jego wynagrodzenie kwartalne wynosiło zwykle 4 grosze. Ordynacja zobowiązywała go do pomocy służbie dzwonnej podczas największych świąt.

W rachunkach występuje również sługa kościelny („kirchenknecht”), który pojawiał się już w latach trzydziestych i czterdziestych XV w.³⁰, zaś od początku XVI w. był regularnie odnotowywany. Podobnie jak dzwonnik, otrzymywał stałe kwartalne wynagrodzenie (w Wielkim Poście, na Zesłanie Ducha Świętego, św. Michała oraz Boże Narodzenie) wynoszące 2,5 grzywny, z czego 1,5 grzywny przypadało dla niego, a 1 grzywna dla praczki, zapewne jego żony³¹. W zakresie służby dzwonnej do jego obowiązków należało dzwonicie w dzwon sztormowy, za co otrzymywał 4 grosze, co znajduje swoje potwierdzenie w rachunkach³². Zgodnie z ordynacją mógł powierzyć to zadanie pomocnikowi, któremu powinien wówczas zapłacić 2 szelągi. Być może odpowiadał także za stan techniczny dzwonów, gdyż otrzymywał kwoty na zakup tłuszczu do ich nasmarowania³³.

Pomocnicy dzwonnika występują być może w rachunkach plebana kościoła Świętojańskiego z lat 1445–1446. Duchowny zanotował bowiem zwyczajowe spotkania z personelem świątyni, gdy gościł rektora szkoły i dzwonnika z ich towarzyszami („cum suis sociis”), których można interpretować jako pomocników³⁴. Z całą pewnością to oni, określani jako „Glöckners Gesellen”, wystąpili we wzmiankowanym zarządzeniu rady miejskiej z 1451 r.³⁵ Jako „lewtner”

²⁷ APT, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 59r, 59v, 64r, 65r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 64v, 80r, 94r–95r, 96v, 105r, 109v, 110r, 117r, 118r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 103.

²⁸ APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 103.

²⁹ APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 1v; zob. też *ibid.*, k. 7r.

³⁰ APT, Kościół św. Jana, sygn. 6, s. 88, 95.

³¹ APT, Kościół św. Jana, sygn. 8, k. 72r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 51v, 58r–59v, 60v, 64r, 65r, 65v, 67v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 7v, 11r, 13r, 15r, 16v, 30r, 32v, 35r, 38v, 39r, 40v, 42v, 43v, 47v, 48r, 49r–50v, 51v, 52r, 53r–54r, 55r, 56r, 56v, 63v, 64r, 64v, 66r, 66v, 80r–81v, 82v, 85v, 86v, 87v, 88v, 90v, 94r–95r, 96v, 109v, 110r, 111r, 113r, 114r, 115r–118v, 125r. W 1521 r. wityrcy zatrudnili nowego sługę, z rocznym wynagrodzeniem 10 grzywien. Zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 14v.

³² APT, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 67v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 88v.

³³ APT, Kościół św. Jana, sygn. 9, k. 60v; APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 41r, 48r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 133.

³⁴ A. RADZIMIŃSKI, *op.cit.*, s. 173, 176–178, 180, 184.

³⁵ *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 70.

pojawiają się z kolei w rachunkach z 1501 r.³⁶ Zapewne do nich odnosi się też określenie „knechten”, którym w latach dwudziestych XVI w. wypłacono wynagrodzenie za dzwonicie³⁷. W 1510 i 1525 r. zostali określani mianem „bachantten”³⁸. Zarówno w ordynacjach, jak i rachunkach pojawiają się najczęściej jako „pulsanten und calcanten”. W kontekście prezentowanych źródeł należy zakładać, że kalikanci, poza pracą przy organach, pomagali także dzwonnikowi. Zgodnie z ordynacją (aneks I), poza opłatą za dzwonicie, w największe święta pomocnicy mieli otrzymywać 8 szelągów za „calkyren”³⁹. Wynika z niej ponadto, że oprócz kalikowania i dzwonicia pełnili oni różne funkcje pomocnicze w okresie wielkanocnym. Wspominana lista święt odnosi się natomiast do ich wynagrodzenia za dzwonicie (aneks II), którego wysokość zależała od rangi święta i wynosiła od 4 do 10 szelągów, a wyjątkowo pół grzywny.

Kwoty te pokrywają się z wynagrodzeniem notowanym w rachunkach z lat 1500–1501 i 1508–1510⁴⁰ (tab. 1). Lista opłat nie jest być może kompletna, niemniej dobrze ilustruje ich wysokość za poszczególne święta. Niektóre wypłaty zapisywane były łącznie, obejmując kilka święt. W pierwszej z omawianych ordynacji (aneks I) zrównana została opłata za wszystkie święta i wyniosła 4 szelągi. Dopiski Caspara Schottdorffa do drugiej (aneks II) przynoszą kolejną korektę stawek. Pierwsza wzmianka informuje jeszcze o 61 płatnych dniach świątecznych z jednolitą stawką 4 szelągów, co wyniosło łącznie 4 grzywny i 4 szelągi. Z kolei w dopisanym niżej porozumieniu rady miejskiej, nauczyciela szkoły i wityryków pojawiają się już inne kwoty, tym razem w wysokości 4 i 6 szelągów. Wynagrodzenia zostały zsumowane najpierw na 5 grzywien bez 4 skojców, co stanowiło poprawny rachunek przy założeniu opłaty za 61 dni świątecznych o różnej randze. Jednak sumę poprawiono na 5 grzywien bez 2 groszy, co sugeruje opłatę 4 szelągów za jedno dodatkowe święto⁴¹. Opłatę w tej zmienionej wysokości zanotowano choćby w 1525 r.⁴² Dodatkowym

³⁶ APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 27v.

³⁷ Ibid., k. 115v, 117r.

³⁸ Ibid., k. 113r; APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 67.

³⁹ W 1500 r. zapłacono kalikantom 8 skojców za kalikowanie w Wielkim Tygodniu. Zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 9r. Wynagrodzenie dla dwóch kalikantów w wysokości od 6 do 10 szelągów (w przeliczeniu z zapisanych skojców i groszy) notują rachunki z początku lat dwudziestych XVI w. Zob. *ibid.*, k. 104r, 104v, 109r.

⁴⁰ Warto dodać, że rachunki nowomiejskiej parafii św. Jakuba z 1468 r. również notują regularnie po 4 szelągi za „lewtelon”. Zob. Marcin SUMOWSKI, *Rachunki wityryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 roku*, [in:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. Andrzej RADZIWIŃSKI, Radosław BISKUP, Toruń 2015, s. 237–271. W tym przypadku były to najczęściej wynagrodzenia cotygodniowe. W cytowanej pracy błędnie zidentyfikowano to określenie jako wynagrodzenie robotników.

⁴¹ Por. wynagrodzenie kalikantów w Gdańsku pod koniec XIV w.: Ch. HERRMANN, *op.cit.*, s. 198, 203.

⁴² APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 113r.

wynagrodzeniem dla pomocników dzwonnika miały być 3 grzywny rocznego czynszu, jaki w testamencie przewidziała wspomniana Gedula Esken w 1521 r.⁴³

Być może funkcję pomocników dzwonnika pełnili uczniowie szkoły parafialnej, na co wskazuje obecność nauczyciela we wspomnianym wyżej porozumieniu⁴⁴. W 1514 r. Schottdorff zanotował opłatę w wysokości 19,5 grzywny za cztery lata dzwonienia, przekazaną na ręce przełożonego szkoły⁴⁵. Z kolei w latach 1515–1520 wityryk odnotowywał opłatę dla uczniów za cały rok dzwonienia. Wyniosła ona 5 grzywien bez 2 groszy, co pokrywa się z kwotą przewidzianą w 1513 r. dla dzwoniących „gesellen”⁴⁶ (aneks II). W 1522 r. zapłacono uczniowi 5 szelągów za „schlecht pul”⁴⁷. Notowane w rachunkach honorarium uczniów wskazuje przy tym, że po 1510 r. zmieniono system płatności z bieżącego na roczny. Od uregulowania czteroletniego wynagrodzenia w 1514 r. opłaty dokonywano tuż po Wielkanocy.

Tab. 1. Wynagrodzenia pomocników dzwonnika według rachunków kościoła

Rok Święto (data)	1500	1501	1508	1509	1510
1	2	3	4	5	6
Obrzezania Pańskiego (1 stycznia)	—	4 szelągi	—	—	14 szelągów
Epifanii (6 stycznia)	—	4 skojce	—	—	
Nawrócenia św. Pawła (25 stycznia)	—	—	—	—	14 szelągów
Oczyszczenia NMP (2 lutego)	—	4 skojce	—	—	
Doroty (6 lutego)	—	4 szelągi	—	—	12 szelągów
Walentego (14 lutego)	—	—	—	—	
Macieja Apostoła (24 lutego)	—	4 szelągi	—	—	
Grzegorza (12 marca)	4 szelągi	—	—	—	4 szelągi
Zwiastowania NMP (25 marca)	—	—	—	—	10 szelągów

⁴³ APT, Kat. I, nr 2981.

⁴⁴ Por. udział uczniów w służbie dzwonnej kościoła parafialnego w Reszlu: *Das Rößeler Pfarrbuch*, s. 12.

⁴⁵ APT, Kościół św. Jana, sygn. 11, s. 88.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 113, 120, 126, 132, 136; APT, Kościół św. Jana, sygn. 12, k. 6r.

⁴⁷ *Ibid.*, k. 20r. Por. opłatę 2 groszy dla dwóch uczniów „dy do gekalkyrt ho” z początku lat dwudziestych XVI w.: APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 104v.

1	2	3	4	5	6
Ambrożego (4 kwietnia)	4 szelągi	—	—	—	14 szelągów (?)
Wojciecha (23 kwietnia)	—	—	—	—	
Jerzego (23 kwietnia)	0,5 grzywny ⁴⁸	—	—	—	
Marka Ewangelisty (25 kwietnia)		—	—	—	
Filipa i Jakuba Ap. (1 maja)		—	—	—	
Znalezienia Krzyża Świętego (3 maja)		—	—	—	
Korony Cierniowej (4 maja)		—	—	—	
Jana „ante Portam Latinam” (6 maja)	—	—	—	—	
Stanisława (8 maja)	—	—	—	—	
Barnaby (11 czerwca)	—	—	4 szelągi ⁴⁹	—	—
Narodzenia Jana Chrzciela (24 czerwca)	4 skojce	—	4 skojce	—	—
Piotra i Pawła (29 czerwca)	4 szelągi	—	—	—	—
Nawiedzenia NMP (2 lipca)	4 skojce	—	—	—	—
Oktawa Nawiedzenia NMP [?] (9 lipca)	8 szelągi	—	—	—	—
Małgorzaty (13 lipca)	—	—	—	—	—
Rozesłania Apostołów (15 lipca)	4 szelągi	—	—	—	—
Marii Magdaleny (22 lipca)	12 szelągów	—	—	16 szelągów ⁵⁰	—
Jakuba Apostoła (25 lipca)		—	—		—
Anny (26 lipca)		—	—		—
Piotra w okowach (1 sierpnia)	—	—	—	—	—
Przemienienia Pań- skiego (6 sierpnia)	8 szelągi	—	—	—	—
Wawrzyńca (10 sierpnia)		—	—	4 szelągi	—

⁴⁸ Bez opłaty we wspomnienie św. Marka Ewangelisty.

⁴⁹ Wspomnienie św. Barnaby przypadło w 1508 r. na Zesłanie Ducha Świętego.

⁵⁰ Bez opłaty we wspomnienie św. Jakuba Apostoła.

1	2	3	4	5	6
Wniebowzięcia NMP (15 sierpnia)	4 skojce	—	—	4 skojce	—
Bartłomieja Apostoła (24 sierpnia)	4 szelągi	—	—	4 grosze	—
Augustyna (28 sierpnia)	—	—	—		—
Święcia Jana Chrzcziciela (29 sierpnia)	—	—	—		—
Narodzenia NMP (8 września)	—	—	—	14 szelągów	—
Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września)	4 szelągi	—	—		—
Mateusza Apostoła (21 września)	4 szelągi	—	—	—	—
Michała Archanioła (29 września)	8 szelągów	—	—	—	—
Hieronima (30 września)	—	—	—	—	—
Dedykacji kościoła (10 października ⁵¹)	4 skojce	—	—	—	—
Jadwigi (15 października)	—	—	4 szelągi	—	—

⁵¹ Data 10 października pochodzi z rachunków plebana kościoła, pod którą zapisał on: „ipso die dedicationis ecclesie”. Zob. A. RADZIWIŃSKI, op.cit., s. 180. Zgadza się ona z umiejscowieniem wpisu o opłacie w rachunkach z 1500 r. między 30 września a 18 października. Zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 14r. Pewne wątpliwości może jednak budzić wpisanie tego święta w ordynacji (aneks II) między 21 września a 29 września (zob. przyp. 69). Warto zwrócić tu uwagę na źródła dotyczące toruńskiego bractwa kapłańskiego. Składając suplikę w Penitencjarii Apostolskiej w 1499 r., konfraternia prosiła o możliwość odbywania procesji około pierwszej niedzieli po Wielkanocy, św. Michała oraz Epifanii. Zob. *Repertorium Poenitentiarie Germanicum*, Bd. 8: *Alexander VI. (1492–1503)*, bearb. v. Ludwig SCHMUGGE, unter Mitarb. v. Alessandra MOSCIATTI, Berlin–Boston 2012, Nr. 2784; por. *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae Episcopo A. 1667–72 factae*, cur. Bruno CZAPLA (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 7), Toruń 1903, s. 206. W zatwierdzeniu biskupa wpisano natomiast pierwszą niedzielę po Wielkanocy, święto dedykacji kościoła oraz Epifanię. Zob. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, *Diplomata et epistolae*, Różne, nr 14. Sugeruje to świętowanie dedykacji kościoła około św. Michała (29 września).

1	2	3	4	5	6
Łukasza Ewangelisty (18 października)	4 szelągi	—	4 szelągi	12 szelągów ⁵²	—
Jedenastu Tysięcy Dziewic (21 października)	4 szelągi	—	—		—
Szymona i Judy Ap. (28 października)	4 szelągi	—	—		—
Wszystkich Świętych (1 listopada)	4 skojce	—	—		—
Marcina (11 listopada)	4 szelągi	—	—	—	—
Elżbiety (19 listopada)	4 szelągi	—	—	—	—
Klemensa (23 listopada)	8 szelągów	—	—	—	—
Katarzyny (25 listopada)		—	—	16 szelągów	—
Andrzeja Apostoła (30 listopada)		4 szelągi	—		—
Barbary (4 grudnia)		8 szelągów	—		—
Mikołaja (6 grudnia)	—	—	—		
Niepokalanego Poczęcia NMP (8 grudnia)	4 skojce	—	—	4 skojce	—
Tomasza Apostoła (21 grudnia)	4 szelągi	—	—	4 szelągi	—
Narodzenia Pańskiego (25 grudnia)	0,5 grzywny	—	—	0,5 grzywny	—
Szczepana (26 grudnia)	—	—	—		—
Jana Ewangelisty (27 grudnia)	—	—	—		—
Młodzianków (28 grudnia)	—	—	—	4 szelągi	—
Ruchome:					
Wielkanoc	0,5 grzywny (19 kwietnia)	—	—	—	11 groszy 1 szeląg (31 marca)
Oktawa Wielkanocy	8 skojców (26 kwietnia)	—	—	—	—

⁵² Bez opłaty w święto Jedenastu Tysięcy Dziewic.

1	2	3	4	5	6
Wniebowstąpienia Pańskiego	14 szelągów ⁵³ (28 maja)	—	—	—	—
Zesłania Ducha Świętego	0,5 grzywny (7 czerwca)	—	0,5 grzywny (11 czerwca)	—	—
„Trinitatis” (niedziela)	14 szelągów ⁵⁴ (14 czerwca)	—	4 szelągi (18 czerwca)	—	—
Bożego Ciała	4 skojce (18 czerwca)	—	4 skojce (22 czerwca)	16 skojców (7 czerwca)	—
Oktawa Bożego Ciała	8 skojców (25 czerwca)	—	—	—	—
Źródło: AP Toruń, Kościół św. Jana, sygn. 10	k. 7r–15r	k. 15r–16r	k. 37r–40r	k. 41v–45r	k. 45v–48r

Jedna z ordynacji (aneks II) pozwala też przyjrzeć się kalendarzowi świąt obchodzonych w parafii. Zanotowano w niej 63 dni świąteczne⁵⁵. O ich różnicowaniu można wnioskować na podstawie wysokości opłat. Widoczna jest zależność pomiędzy rangą liturgiczną poszczególnych świąt a wysokością opłat za dzwonicie. Według pierwotnej treści ordynacji większe znaczenie miały 23 święta, za które płacono 10 szelągów. Charakterystyczne są opłaty w wysokości pół grzywny za dzwonicie w Wielkanoc oraz Zesłanie Ducha Świętego, które wynikały z przedłużenia weneracji o dwa kolejne dni⁵⁶. Bazą do porównań mogą być kalendarze zakonu krzyżackiego, które określały rok liturgiczny jeszcze na długo po upadku zakonnego władztwa w Prusach⁵⁷. Oczywiście są

⁵³ Suma odnotowana łącznie z wynagrodzeniem za święto poświęcenia kaplicy, zapewne Bożego Ciała. Zob. przyp. 60 i 68.

⁵⁴ Suma odnotowana łącznie z wynagrodzeniem za dzień św. Barnaby (11 czerwca).

⁵⁵ W swoim dopisku Caspar Schottdorff zanotował 61 dni, co wynikało zapewne z braku wynagrodzeń w dni św. Fabiana i św. Grzegorza.

⁵⁶ Por. Izabela SKIERSKA, *Sabbatha sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2008, s. 54–55.

⁵⁷ Waldemar ROZYNKOWSKI, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 250–252. Ranga świąt w kalendarzu

wyższe kwoty za dzwonięcie w najważniejsze święta chrześcijańskie. Podobnie w przypadku świąt maryjnych, które w kalendarzu krzyżackim miały rangę *totum duplex*⁵⁸. Wysokie opłaty za wspomnienia św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty, z niższą rangą w kalendarzach, wynikały zapewne ze szczególnego kultu patronów staromiejskiej parafii. W ordynacji nie znalazły natomiast odzwierciedlenia wysokie rangi wspomnień Trzech Króli oraz św. Elżbiety⁵⁹. Warto również zwrócić uwagę na mające lokalny charakter święta poświęcenia kościoła oraz kaplicy Bożego Ciała. Pierwsze z nich było, jak wynika z opłat, świętowane bardziej uroczysto. Z kolei drugie świadczy o dużym znaczeniu tej kaplicy dla kultu religijnego w parafii. Była ona pierwszą z ufundowanych w kościele⁶⁰.

Wykaz ten można także porównać ze świętami uroczysto obchodzonymi w diecezji chełmińskiej, wpisanymi do statutów biskupa Johanna Marienaua (1416–1457)⁶¹. Zestawiono je w tabeli 2. Aż 22 święta notowane w ordynacji nie występują bezpośrednio w regulacji statutowej. Wyraźnie wspominała ona jednak o świętowaniu uroczystości patrona kościoła i jego dedykacji⁶². Jeżeli weźmiemy więc pod uwagę również wszystkie uroczystości Janowe, różnica ta wyniesie już 19. Oczywisty jest ponadto brak w statutach bardzo lokalnego święta poświęcenia jednej z kaplic. Większość nieodnotowanych w nich świąt miała niższą rangę (według wynagrodzenia), za wyjątkiem niektórych świąt Janowych, Poczęcia Najświętszej Marii Panny i niedzieli *Trinitatis*. Ranga tej ostatniej, choć niewspominanej w statutach jako uroczystej, wynikała zapewne

---

krzyżackim na podstawie ustaleń: idem, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 43–76.

⁵⁸ W. ROZYNKOWSKI, *Studia nad liturgią*, s. 78–81.

⁵⁹ Zob. *ibid.*, s. 116–118.

⁶⁰ Zob. Janusz TANDECKI, *Dzieje kaplicy i ołtarza Bożego Ciała w katedrze św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu w świetle zachowanych archiwaliów*, [in:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Roman CZAJA, Janusz TANDECKI, Toruń 1996, s. 179–192; Piotr OLIŃSKI, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 186–192.

⁶¹ Marta CZYŻAK, Andrzej RADZIWIŃSKI, *Earliest Synod Statutes of John Marienau, Bishop of Chełmno, from the First Half of 15th Century*, *Quaestiones Mediae Aevi Novae*, vol. 24: 2019, s. 128 (nr 58). Statuty te zostały niedawno odkryte. Wcześniej w historiografii posługiwano się jedynie skrótem niemieckojęzycznym: *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, Pars I: *A saec. XV usque ad XVII*, ed. Alfons MAŃKOWSKI (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 24), Toruń 1929, s. 13–19.

⁶² W postanowieniu statutowym wymieniono święta „exceptis patroni et dedicationis ecclesiarum festis”. Zob. M. CZYŻAK, A. RADZIWIŃSKI, *op.cit.*, s. 128 (nr 58).

z wezwania kościoła katedralnego⁶³. Zaskakuje z kolei brak Wniebowstąpienia Pańskiego w liście świąt, które występuje jednak w treści ordynacji⁶⁴.

Warto porównać święta z ordynacji (tab. 2) z wymienionymi w rachunkach (tab. 1). W zdecydowanej większości wykazy pokrywają się ze sobą, notujemy jednak kilka różnic. Wyłącznie w rachunkach zapisane zostały wspomnienia świętych Stanisława, Barnaby, Piotra w okowach, Klemensa oraz oktawy świąt Nawiedzenia NMP, Wielkanocy i Bożego Ciała. Tylko w ordynacji zanotowano zaś wspomnienia św. Fabiana, poświęcenia kaplicy Bożego Ciała i Dziesięciu Tysięcy Męczenników. Nieobecność dnia św. Fabiana w rachunkach tłumaczy brak opłaty przewidzianej w ordynacji. Podobna sytuacja dotyczy dnia św. Grzegorza, z tą różnicą, że w tym przypadku opłatę zanotowano w rachunkach. Na uwagę zasługuje też wspomnienie św. Wojciecha, które obchodzono tego samego dnia co św. Jerzego⁶⁵. Oba wskazane zostały w rachunkach, natomiast w ordynacji występuje jedynie św. Jerzy.

Tab. 2. Święta wg ordynacji i statutów chełmińskich

Święto	Data	Statuty chełmińskie (XV w.) ⁶⁶	Ordynacja (aneks II)	Wynagrodzenie wg ordynacji
1	2	3	4	5
Obrzezania Pańskiego	1 stycznia	+	+	4 szelągi
Epifanii (Trzech Króli)	6 stycznia	+	+	4 szelągi
Fabiana	20 stycznia	brak	+	bez opłaty
Nawrócenia św. Pawła	25 stycznia	+	+	4 szelągi
Oczyszczenia NMP	2 lutego	+	+	10 szelągów
Doroty	6 lutego	brak	+	4 szelągi
Walentego	14 lutego	brak	+	4 szelągi
Macieja Apostoła	24 lutego	+	+	4 szelągi
Grzegorza	12 marca	brak	+	bez opłaty
Zwiastowania NMP	25 marca	+	+	10 szelągów
Ambrożego	4 kwietnia	brak	+	4 szelągi

⁶³ Statuty zwracały zresztą uwagę na rangę kultu Trójcy Świętej w związku z wezwaniem katedry. Zob. *ibid.*, s. 128–129 (nr 60–61).

⁶⁴ Por. ustalenia dot. terminów dzwonięcia w szpitalu św. Gertrudy (1451 r.) oraz w kościele Mariackim (1463 r.) w Gdańsku: Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,27/5, k. 188v–189r; E. BÖTTICHER, *op.cit.*, s. 361.

⁶⁵ Zob. W. ROZYNKOWSKI, *Omnes Sancti*, s. 52.

⁶⁶ Na podstawie: M. CZYŻAK, A. RADZIWIŃSKI, *op.cit.*, s. 128 (nr 58). Por. I. SKIERSKA, *op.cit.*, s. 226–229.

1	2	3	4	5
Jerzego	23 kwietnia	+	+	4 szelągi
Marka Ewangelisty	25 kwietnia	brak	+	4 szelągi
Filipa i Jakuba Ap.	1 maja	+	+	4 szelągi
Znalezienia Krzyża Świętego	3 maja	+	+	4 szelągi
Korony Cierniowej	4 maja	brak	+	4 szelągi
Poświęcenia kaplicy Bożego Ciała ⁶⁷	(?) ⁶⁸	brak	+	4 szelągi
Jana „ante Portam Latinam”	6 maja	+ (?)	+	10 szelągów
Dziesięciu Tysięcy Męczenników	22 czerwca	brak	+	4 szelągi
Narodzenia Jana Chrzciciela	24 czerwca	+	+	10 szelągów
Piotra i Pawła	29 czerwca	+	+	4 szelągi
Nawiedzenia NMP	2 lipca	+	+	10 szelągów
Małgorzaty	13 lipca	brak	+	4 szelągi
Rozesłania Apostołów	15 lipca	brak	+	4 szelągi
Marii Magdaleny	22 lipca	+	+	4 szelągi
Jakuba Apostoła	25 lipca	+	+	4 szelągi
Anny	26 lipca	brak	+	4 szelągi
Przemienienia Pańskiego	6 sierpnia	brak	+	4 szelągi
Wawrzyńca	10 sierpnia	+	+	4 szelągi
Wniebowzięcia NMP	15 sierpnia	+	+	10 szelągów
Bartłomieja Apostoła	24 sierpnia	+	+	4 szelągi
Augustyna	28 sierpnia	brak	+	4 szelągi
Ścięcia Jana Chrzciciela	29 sierpnia	+ (?)	+	10 szelągów
Narodzenia NMP	8 września	+	+	10 szelągów
Podwyższenia Krzyża Świętego	14 września	+	+	10 szelągów

⁶⁷ Prawdopodobnie chodzi o kaplicę Bożego Ciała w kościele Świętojańskim. Zob. przyp. 60.

⁶⁸ Umieszczenie święta w ordynacji wskazywałoby na 5 maja. Jednak rachunki z 1500 r., gdzie opłatę za to święto odnotowano łącznie z kwotą za Wniebowstąpienie Pańskie (przypadające wówczas 28 maja), sugerują jego świętowanie w okolicy końca maja. Zob. APT, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 10v.

5	1	2	3	4
Mateusza Apostoła	21 września	+	+	4 szelągi
Michała Archanioła	29 września	+	+	4 szelągi
Dedykacji kościoła	10 października (?) ⁶⁹	+	+	10 szelągów
Jadwigi	15 października	brak	+	4 szelągi
Łukasza Ewangelisty	18 października	brak	+	4 szelągi
Jedenastu Tysięcy Dziewic	21 października	brak	+	4 szelągi
Szymona i Judy	28 października	+	+	4 szelągi
Wszystkich Świętych	1 listopada	+	+	10 szelągów
Marcina	11 listopada	+	+	4 szelągi
Elżbiety	19 listopada	+	+	4 szelągi
Katarzyny	25 listopada	+	+	4 szelągi
Andrzeja Apostoła	30 listopada	+	+	4 szelągi
Barbary	4 grudnia	+	+	4 szelągi
Mikołaja	6 grudnia	+	+	4 szelągi
Niepokalanego Poczęcia NMP	8 grudnia	brak	+	10 szelągów
Tomasza Apostoła	21 grudnia	+	+	4 szelągi
Narodzenia Pańskiego	25 grudnia	+	+	10 szelągów
Szczepana	26 grudnia	+	+	10 szelągów
Jana Ewangelisty	27 grudnia	+	+	10 szelągów
Młodzianków	28 grudnia	+	+	4 szelągi
Ruchome				
Wielkanoc (+2 kolejne dni)		+	+	0,5 grzywny
Wniebowstąpienia Pańskiego		+	brak	—
Zesłania Ducha Świętego (+2 kolejne dni)		+	+	0,5 grzywny
<i>Trinitatis</i> (niedziela)		brak	+	10 szelągów
Bożego Ciała		+	+	10 szelągów

⁶⁹ Zob. przyp. 51.

Omawiane materiały stanowią dobre źródła do badań nad finansami świątyni parafialnej, organizacją służby kościelnej czy kalendarzem liturgicznym w staromiejskiej farze. Są też bardzo istotne w obliczu stosunkowo niewielu wzmianek dotyczących dzwonów toruńskich. Mogą być znakomitym uzupełnieniem wiedzy uzyskanej z analizy rachunków. Stanowią też dobry przyczynek do badań nad funkcjonowaniem parafii w późnośredniowiecznych miastach pruskich, do czego skłaniają wstępne porównania ze źródłami gdańskimi.

* * *

Prezentowane źródła zostały spisane w języku niemieckim, z nazwami święt w języku łacińskim. Dlatego punktem odniesienia dla przyjętej metody edytorskiej były instrukcje wydawnicze dla źródeł niemieckojęzycznych⁷⁰ oraz projekt instrukcji dla źródeł łacińskich autorstwa Adama Wolffa⁷¹. W tekście oryginalnym występują cyfry rzymskie (aneks II – część główna) oraz arabskie (aneks I oraz dopiski Caspara Schottdorffa z aneksu II). W edycji zapis ujednolicono do cyfr arabskich. Wielkie litery zastosowano przy nazwach własnych oraz świętach. Datę rozwiązano w nawiasie kwadratowym. Skróty zostały rozwinięte bez zaznaczenia w tekście. W części niemieckojęzycznej zachowano zdwojenia liter i rozróżnienie na „u” i „w” oraz „i” i „y”, niezależnie od wartości fonetycznej oraz znaki diakrytyczne w postaci występującej w oryginale („ÿ”, „ü”). Łączna i rozdzielna pisownia wyrazów została oddana zgodnie z oryginałem. Zastosowano współczesną interpunkcję.

Użyto następujących znaków graficznych i skrótów:

[s] – potwierdzenie błędu w podstawie wydania

[...] – tekst nieczytelny

/- -/ – skreślenie

< > – dopisek

/ – koniec wersu (stosowany w zapisach niemieszczących się w jednym wersie)

// – koniec strony

gr. – grosz

mr. – grzywna

schill. – szeląg

⁷⁰ Walter HEINEMEYER, *Richtlinien für die Edition mittelalterlicher Amtsbücher*, [in:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. Walter HEINEMEYER, Marburg–Hannover 2000, s. 19–25; Matthias THUMSER, *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, [in:] *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, hrsg. v. Matthias THUMSER, Janusz TANDECKI, Antje THUMSER (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, Bd. 4), Toruń 2008, s. 13–19; Dieter HECKMANN, *Leitfaden zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jahrhundert)*, Preußenland, Jg. 3: 2013, s. 7–13.

⁷¹ Adam WOLFF, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 1: 1957, s. 155–181. Zob. też Janusz TANDECKI, Krzysztof KOPIŃSKI, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, s. 328–354.

ANEKS

I

ok. 1509–1520

Ordynacja dla służby kościelnej kościoła Świętojańskiego w Toruniu.

Oryg.: *Archiwum Państwowe w Toruniu, Kościół św. Jana, sygn. 9; karta bez paginacji, wklejona między k. 35 i 36; papier ok. 210 mm x 95 mm; ręka wityryka Caspara Schottdorffa.*

[recto] Item dy polsanten seyn vor pflicht czw / komen czu der osterkertczen wenne / man zy macht 3 ader 4.

Och seyn sy vor pflicht das hawszghen / uf den Palm Tagk czu setczen unde weder / abe czu nemen.

/-Och so seyn sy vor pflicht czu der oster/kertczen czu komen wenne man sy / hobelt.-/

Och so seyn sy vor pflicht wasszer uff / das gewelbe czu czyen uf Unszersz Herren / Hymmelfart.

Och so seyn sy vor pflicht dy osterkertcze / noch Fyngesten abe czu nemen. // [verso] Item dy vireyale haben sy alleyne.

Item alle grosze veyertage haben sy / van den tregern 8 schill. vom calkyren.

Item alle hylgetage durch das jor, / gros unde cleyn haben sy 4 schill. vom / gelaute von der kyrchen.

Ane was sy sust van den begengknis / krygen vom gelawte.

Item von Ostern /-al-/ bis of das Adevent / hot hee och alle g<r>osze hylgetage von / dem tregern gehaben 8 schill. vor calkyren, / wye wol do nicht gekalckkyrt ist so / lange. //

II

[b.d.]; 7 III 1513

Ordynacja dla służby kościelnej kościoła Świętojańskiego w Toruniu.

Oryg.: *Archiwum Państwowe w Toruniu, Kościół św. Jana, sygn. 10, k. 121r–123v [dawna foliacja niebieską kredką – k. 50–52]; arkusz podwójnie złożony, w kształcie dutki, wszyty do rachunków kościoła; papier 320 mm x 110 mm; znak wodny (k. 123): głowa wołu, nad nią podwójny pręt, na którym opleciony wąż, na końcu pręta krzyż św. Antoniego⁷² (130 mm x 25 mm); główna ręka niezidentyfikowana, dopiski wityryka Caspara Schottdorffa.*

⁷² Zob. filigrany pokrewne z początku XVI w.: Wasserzeichen-Informationssystem, <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002007002003006003001001&anzeig eIDMotif=12958> [dostęp z 18 V 2021 r.].

[k. 121r] Dye vorge unnd alde ^aordenunghe des ge/lewtes bey Sand Johannes pharkirchen^{1-b} / yn der Alden Stat Thorn² hie noch / volghet unnd alzo gehalten.

Der sacristarius oder oberster glockner / hoth die gesellen pulsanten unde / calcanten vorsorghet mit etzlicher / speissze des der obgenant sacristarius / von zceit der vorwandlunghe des gelew/tes pis auff gegenwertighe stundt / un- bekummert gewesen^c ist.

Der under glogkner zcu hochzeitlichen / taghen ist vorpflicht den ande- ren / zcu dem gelewte vorordneten gsellen [s] / zcu helffen lewten, das itzcund oder / yn etzlichen jaren nicht geschit und / geschen ist.

Der kirchenknecht des gleichen in / hochwirdigeren taghen vormols dy storm/ glacke personlich gelaut oder eynem / gesellen 2 schillinghe vor inenn zcu / lewten gegeben, des sich der ytzige / gewiddert hat. Dar zcu der glocken / fur- sichtiglichen warzcunemen do / mitte keyn schaden ym gelewthe, noch / der kyrchen widder den lewtendenn / gesellen widerfur schuldigk ist sulchs / sere nutzce unnd notturfftigk der / obgemeselte kirchknecht nicht gethan.

Sunder den gesellen dye yn solcher vo<e>r/wesungere wenigk bericht ufge- legt / unnd ungewonlich dye glagken, nemlich / zcu schmerzen beladen hoth uber das / geb[...]^der den selbigeren gesellen wasszer / yn dye kirche zcu trag- hen uff das / gewelbe zcu zcyhen im taghe der / Hymelfart Unszers Herren, das heÿszighen / uff den kyrchoff vor dem Palmtage / zcu setzzen unnd ander geschafft zcu / welchenn dye offt gemelten gesellen / vordrusszen unnd unwill- ligk seyn, / szo sie keyn trangkgelt alz die vorghen / gehabt sollen haben. //

[k. 121v] Dye gesellen zcu dem gelew/te geordentelichts weni/gers sunder me- her <dan vormals ^e> haben sie / zcu lewten. Am ersten dienende / mit dem gelewte /-unnd-/ <^fder blobalken tregtug^g> Sand / Joannes pfharkirchen unnd den / gots diensten tegelich darinn / verprocht zcu loen entphaehen / sie das gelt mit denn kessellen / gesammelt unnd das selbighe lo<e>n / treff- lich abenymbt unnd abge/nomen hoth, szo kommpt yn / auch zcu hülffe der kyrchenlo<e>n / das <ynen>^h etlichen taghen des jares / von dem gelewte ge- geben wirt.

Noch inne halten unnd lawt / des nochvolgenden registers.

Den pulsanten und calcanten / ⁱgegebenn wirt

Item Pasce 2a 3a ferias ½ mr.

Georgÿ 4 schill.

Marci 4 schill.

Phil<i>ppi et Iacobi 4 schill.

Inventionis Crucis 4 schill.

Corone Spinee 4 schill.

Dedicationis sacelli Corporis Christi³ 4 schill.

Johannis ante Portam Latinam 10 schill.

Pentecostes 2a 3a ferias ½ mr.

Trinitatis 10 schill.

Corporis Cristi 10 schill.

Nativitatis Johannis 10 schill.

Visitationis Marie 10 schill.

Petri et Pauli Apostoli 4 schill.

Decem Milium Militum 4 schill.

Margarete 4 schill.

Divisionis Apostolorum 4 schill.

Marie Magdalene 4 schill.

Jacobi Apostoli 4 schill. //

[k. 122r] Anne matris Marie 4 schill.

Transfigurationis Domini 4 schill.

Laurenti 4 schill.

Assumptionis Marie 10 schill.

Bartholomei Apostoli 4 schill.

Decollationis Sancti Johannis 10 schill.

Augustini 4 schill.

Nativitatis Marie 10 schill.

Exultationis Crucis 10 schill.

Mathei Apostoli 4 schill.

Dedicationis templi 10 schill.

Michaelis 4 schill.

Hedwigis 4 schill.

Luce 4 schill.

Undecim Milium Virginum 4 schill.

Symonis et Jude 4 schill.

Omnium Sanctorum 10 schill.

Martini 4 schill.

Elizabet 4 schill.

Katherine Virginis 4 schill.

Andree Apostoli 4 schill.

Barbare 4 schill.

Nicolai 4 schill.

Conceptionis Marie 10 schill.

Thome 4 schill.

Nativitatis Domini 10 schill.

Stephani 10 schill.

Johannis 10 schill.

Innocentum 4 schill.

Circumcisionis Domini 4 schill.

Epiphania Domini 4 schill.

Fabiani

Conversio Pauli 4 schill.

Purificationis Marie 10 schill.

Dorothee 4 schill. //

[k. 122v] Valentini 4 schill.

Mathei Apostoli 4 schill.

Gregori

Anunciationis [s] Marie 10 schill.

Ambrosi 4 schill.^k

Item alhy sint beschreben 61 tage in al <^ldorch das jor komen ir so vil,^m> dy / machen 4 mr. und 4 schill. czu 4 schill. vor / ichlichen tagk gerechent eynen dem / anderen czu holfe.

[k. 122v i k. 123r]

ⁿItem wenne man dy gemeynen hylgen tage lont vom gelawte den tagk 4 schill. unde / an groszen vesten vor^o 6 schill. vor den tagk, alzo der ersamen rottht is czwosszen dem / schullmeyster unde den kyrchen styff ffertern gemacht hot und irkant, alzo czu / geben am montage noch Letare [7 marca] im 1513 jore. So geborte den selben gesellen / eyn jor 5 mr. ane ^{p-2}gr.^{q-r}//

[k. 123v pusta]

II: ^{a-b} Podkreślenie niebieską kredką; ^c ostatnie dwie litery poprawiane; ^d wyraz poprawiany, mało czytelny; ^e zapisane na marginesie, wstawione zgodnie za znakiem pisarza; ^{f-g} zapisane na marginesie, wstawione zgodnie za znakiem pisarza; ^h dalej skreślenie; ⁱ wcześniej kilka wyrazów zdrapanych; ^j w wyrazie skreślona litera; ^k koniec ręki głównej, dalej dopiski Caspara Schottdorffa; ^{l-m} tekst zapisany na k. 123r, wstawiony zgodnie ze znakiem pisarza; ^{n-r} tekst akapitu zapisany na obu sąsiednich stronach; ^o wyraz poprawiony; ^{p-q} poprawione z 4 skojców.

¹ Kościół Świętojański; ² Stare Miasto Toruń; ³ zapewne kaplica Bożego Ciała w kościele Świętojańskim.

FINANSOWANIE

Artykuł powstał w ramach realizacji projektu „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich – opracowanie, edycja, digitalizacja”. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki (OPUS, nr 2016/23/B/HS3/00751). Autorzy są wykonawcami w tym projekcie.

BIBLIOGRAFIA

- Bötticher, Eberhard. "Historisch Kirchen Register der grossen Pfarckirchen in der Rechten Stad Dantzig S. Marien oder von alters Unser Lieben Frawen genant, auß allen derselben Kirchen Büchern und andern Chroniken und alten Schriften zusammen getragen." In *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das 'Historische Kirchen Register' von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, edited by Christofer Herrmann and Edmund Kizik, 341–714. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013.
- Czapla, Bruno, ed. *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae Episcopo A. 1667–72 factae*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1903.
- Czyżak, Marta and Andrzej Radzimiński. "Earliest Synod Statutes of John Marienau, Bishop of Chełmno, from the First Half of 15th Century." *Quaestiones Medii Aevi Novae* 24 (2019): 111–135.
- Długokęcki, Wiesław. "Przyczynki do dziejów szpitali gdańskich w średniowieczu." *Studia Historica Gedanensia* 11 (2020): 84–124.
- Heckmann, Dieter. "Leitfaden zur Edition deutschsprachiger Quellen (13.–16. Jahrhundert)." *Preußenland* 3 (2013): 7–13.
- Heinemeyer, Walter. "Richtlinien für die Edition mittelalterlicher Amtsbücher." In *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, edited by Walter Heinemeyer, 19–25. Marburg, Hannover: Selbstverlag des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 2000.
- Herrmann, Christofer. "Kirchenordnung der Danziger Marienkirche von 1389." In *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das 'Historische Kirchen Register' von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, edited by Christofer Herrmann and Edmund Kizik, 195–204. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013.
- Hochleitner, Janusz. "Funkcje średniowiecznych dzwonów jako przejaw procesu sakralizacji przestrzeni kulturowej." *Studia Warmińskie* 37 (2000): 179–192.
- Kizik, Edmund. "Koszty użytkowania dzwonów w Gdańsku i terytorium wiejskim miasta w XVII i XVIII wieku." In *Odlewnictwo w Polsce. Materiały z VII Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, edited by Katarzyna Kluczewajd, 155–162. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2007.
- Mańkowski, Alfons, ed. *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis Culmensis*, vol. 1: *A saec. XV usque ad XVII*. Toruń: sumptibus Societatis Literariae Torunensis, 1929.
- Matern, Georg and Annelise Birch-Hirschfeld, eds. *Das Rößeler Pfarrbuch. Aufzeichnungen der Kirchenväter an der Pfarrkirche zu Rößelin den Jahren 1442 bis 1614*. Braunsberg: Druck der Ermländischen Zeitung- und Verlagsdruckerei, 1937.
- Mikulski, Krzysztof. "Schotdorff Kasper." In *Toruński słownik biograficzny*, vol. 7, edited by Krzysztof Mikulski, 197–198. Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2014.

- Oliński, Piotr. *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008.
- Radziwiński, Andrzej. "Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Torunia z lat 1445–1446." *Roczniki Historyczne* 69 (2003): 167–187.
- Reitemeier, Arnd. *Pfarrkirchen in der Stadt des späten Mittelalters. Politik, Wirtschaft und Verwaltung*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2005.
- Rozynkowski, Waldemar. "Dzwony średniowiecznego Torunia." In *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500-tną rocznicę ułania wielkiego Tuba Dei spisane*, edited by Tomasz Jaworski, Marek Nasieniewski and Krzysztof Przegiętka, 23–50. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2001.
- Rozynkowski, Waldemar. "Funkcje sakralne dzwonów w średniowieczu – na przykładzie diecezji chełmińskiej." In *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu 'Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce', zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, w dniach 8–9 listopada 2002 roku*, edited by Katarzyna Kluczwajd, 11–19. Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu, Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2003.
- Rozynkowski, Waldemar. *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2006.
- Rozynkowski, Waldemar. *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012.
- Schmugge, Ludwig and Alessandra Mosciatti, eds. *Repertorium Poenitentiarie Germanicum*, vol. 8: *Alexander VI. (1492–1503)*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2012.
- Skierska, Izabela. *Sabbatha sanctifices. Dzień święty w średniowiecznej Polsce*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2008.
- Sumowska, Alicja and Marcin Sumowski. "Die mittelalterlichen Rechnungen der Thorner Kirchen – Bearbeitung, Edition, Digitalisierung. Vorstellung eines Projektes." In *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2019. Urkundenbücher, Chroniken, Amtsbücher. Alte und neue Editionsmethoden*, edited by Helmut Flachenecker, Krzysztof Kopiński and Janusz Tandecki, 125–146. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2019.
- Sumowska, Alicja and Marcin Sumowski. "Średniowieczne rachunki kościoła Świętojańskiego w Toruniu. Uwagi źródłoznawcze." *Studia Źródłoznawcze* 58 (2020): 231–251.
- Sumowski, Marcin. "Rachunki wityryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 roku." In *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, edited by Andrzej Radziwiński and Radosław Biskup, 237–271. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015.
- Tandecki, Janusz. "Dzieje kaplicy i ołtarza Bożego Ciała w katedrze św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu w świetle zachowanych archiwaliów." In *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane*

- Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, edited by Roman Czaja and Janusz Tandecki, 179–192. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1996.
- Tandecki, Janusz and Krzysztof Kopiński. *Edytorstwo źródeł historycznych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Thumser, Matthias. “Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert).” In *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, edited by Matthias Thumser, Janusz Tandecki and Antje Thumser, 13–19. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008.
- Trzebiński, Tadeusz. *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330. Uwagi o wydanych przez F. Prowego rejestrach czynszowych Starego Miasta Torunia z lat 1317 i 1322*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1936.
- Voigt, Albert, ed. *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*. Thorn: Kommissionsverlag von Ernst Lambeck, 1904.
- “Wasserzeichen-Informationssystem.” Accessed May 18, 2021. <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?klassi=002007002003006003001001&anzeigeIDMotif=12958>
- Wolff, Adam. “Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.” *Studia Źródłoznawcze* 1 (1957): 155–181.
- Wólkiewicz, Ewa. *Proletariusze modlitwy? Drogi karier, finanse i kultura materialna niższego kleru w średniowiecznej Nysie*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2020.

